

Валерій Шайкан (Кривий Ріг)

ІДЕОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА АГРЕСІЇ ПРОТИ ПОЛЬЩІ НАЦИСТСЬКИМ КЕРІВНИЦТВОМ НІМЕЧЧИНИ

Війна, як засіб досягнення певної мети, ніколи не починається зненацька, їй завжди передуює певний період підготовки, ідеологічного обґрунтування цілей. Не була виключенням і Друга світова війна, до якої тривалий час готувалися фашистські держави на чолі з Німеччиною. Головні ідеологічні засади майбутньої боротьби були викладені А. Гітлером ще до приходу до влади в книзі «Майн кампф». Головним ворогом подальшого прогресивного розвитку Німеччини А. Гітлер вважав марксистську ідеологію і її втілення у більшовизмі. «Марксизм, – писав він у своїй книзі, – є не що інше, як політика євреїв, яка полягає в тому, щоб домогтися систематичного знищення ролі особистості у всіх областях людського життя і замінити її роллю «більшості»»¹. Отже, ототожнення марксизму з більшовизмом має ще один, яскраво виражений, відтінок – ототожнення з сіонізмом, який, на думку А. Гітлера, повинен бути знищений. Але зламати євреїв, – міркував він далі, – ми можемо тільки в тому випадку, якщо самі проявимо таку ж нетерпимість, якщо виявимо ще більш сильну волю і будемо з тим же фанатизмом захищати інший світогляд². Таким чином, мова йде про необхідність знищення марксистської ідеології як світогляду і протиставлення йому іншого. При цьому А. Гітлер стверджує, що новий світогляд має стати цілком антагоністичним до старого і вести боротьбу до переможного кінця. «Цілісний світогляд ніколи не погодиться розділяти свій вплив з іншим світоглядом... Ось чому він бачить своє завдання в тому, щоб повністю зруйнувати весь хід ідей противника, підірвати його всіма засобами, боротися до кінця, доки дорога не буде розчищена»³. Втілення своїх ідеологічних поглядів А. Гітлер вбачав у партійній програмі, «...що витікає з цілісного світогляду. Така програма – оголошення війни всьому існуючому старому порядку зі всіма його існуючими установами, оголошення війни іншому світогляду»⁴. Прийшовши до влади на чолі НСДАП в 1933 р., А. Гітлер втілює свої головні ідеї в ідеологічному переоблаштуванні Німеччини і її підготовці до війни.

Цілком зрозуміло, що розпочинати війну можна лише за певних умов. Однією з найголовніших з них є здатність і готовність власного народу вести війну. Усвідомлення необхідності війни, як єдиного можливого шляху вирішення нагальних проблем, повинно стати всеохоплюючою ідеєю суспільства. На вирішення цього завдання – ідеологічну обробку населення і була спрямована перебудова всіх державних і громадських структур Німеччини. Вже в березні 1933 р. було утворено Імперське міністерство пропаганди і народної освіти. Йому підпорядковувалися всі засоби масової інформації: преса, радіо, театр, кіно, література. Центральний апарат міністерства складався з 12 відділів, куди входили 20 секторів, що відповідали за

певний напрям роботи. Крім того, не входили до складу міністерства, але були йому підконтрольними – Імперська палата культури, Управління Лейпцігської ярмарки, Німецька бібліотека, Німецький інститут міжнародних відносин, Імперське об'єднання німецької преси та ін.⁵ Очолюване Й. Геббельсом міністерство завжди було на вістрі політичних подій, які часто відбувалися за його сценарієм, як, наприклад, підпал рейхстагу 27 лютого 1933 р., а слідом за ним антикомуністична істерія, що прокотилася Німеччиною⁶. За ініціативою Й. Геббельса в державі проводилися широкомасштабні акції залякування інакомислячих. Так, 10 травня 1933 р. в центрі Берліна була проведена акція по спаленню книг. У вогонь потрапили твори не тільки німецьких класиків, а й твори зарубіжних авторів⁷. На міністерство покладалося й найважливіше завдання – виховання молоді. «Вже з юнацьких років повинні ми виховувати в нашій молоді повагу до націоналізму у поєднанні цього останнього з почуттям соціальної справедливості... Якщо ми зуміємо на вказаних засадах перебудувати всю справу виховання під кутом зору збереження чистоти раси, то це, зрозуміло, принесе користь і військовій справі», – писав А. Гітлер в книзі «Моя боротьба»⁸. Не залишалася поза увагою нацистів Німеччини й церква, як потужний важіль впливу на формування настроїв віруючої частини населення. В липні 1935 р. було започатковане Імперське міністерство у справах церкви. Його метою було поширення нацизму серед віруючих шляхом нацифікації церковних обрядів, поширення антисемітизму в релігійному середовищі, а також ідеологічний контроль з боку держави за настроями і діяльністю релігійних функціонерів⁹.

Важливим засобом нацистської пропаганди була кінематографія, яка також була підконтрольна Імперському міністерству пропаганди і народної освіти. В 1937 р. вона була повністю націоналізована і перетворилася на слухняний «інструмент» впливу на духовне життя громадян в Німеччині та поза її межами. Й. Геббельс та його відомство приділяли кінематографу надзвичайну увагу. Достатньо сказати, що за 1933–1945 рр. німецька кінематографія виготовила 1363 кінофільми, що перевершувало обсяги виробництва США і Радянського Союзу¹⁰.

Не меншу роль в ідеологічній обробці власного населення відіграло радіо. Навесні 1933 р. А. Гітлер вивів радіомовлення з підпорядкування Головного поштового управління і передав його міністерству пропаганди. Фактично з цього часу і до кінця війни радіо слугувало рупором нацистської пропаганди¹¹. Саме через радіо німецький пересічний громадянин міг почути останні новини з дипломатичних і воєнних фронтів, котрі завжди носили оптимістичний характер і були просякнуті нацистською ідеологією.

Одне з провідних місць в німецькому апараті ідеологічної обробки населення належало пресі. Серед численних газет і журналів вирізнялися офіційні «Фолькішер беобахтер», і особиста газета Й. Геббельса «Ангріф»¹². Саме вони задавали тон величезній масі видань.

Підконтрольними були театр і образотворче мистецтво. Вони повинні були притримуватися виключно патріотичних жанрів, пропагувати німецьку культуру, нацистську ідеологію. В іншому разі, носії опозиційних поглядів ризикували потрапити під прес нацистського репресивного апарату. Пильно стежила за працівниками мистецтва і літератури група 111.Ц на чолі з оберштурмбанфюрером СС доктором Шпенглером і рефератами 111.Ц.111 і 111.Ц.1V, очолюваними доктором Росснером і фон

Кальпінським 111-го управління (СД). До обов'язків IV управління Імперської безпеки (гестапо), один з 4-х рефератів якої очолював оберштурмбанфіурер СС Ейхман, відносилось переслідування церковної опозиції¹³. Процес підпорядкування державній нацистській ідеології в передвоєнні роки супроводжувався расовими чистками, експропріаціями, репресіями. Так, за безцінь був «випкуплений» державою видавничий дім єврея Ульштейна, вигнані з театру талановиті митці М. Рейнхардт, Б. Брехт, Е. Толлер¹⁴. Доповнювало картину тоталітарного державного контролю над всіма сферами людського життя встановлення державних свят, з метою пропаганди націонал-соціалістичних ідей. Так, стало святом 30 січня – день приходу до влади НСДАП на чолі з А. Гітлером, 24 лютого – день заснування НСДАП, 16 березня – «День пам'яті героїв» – на честь загиблих у 1-й світовій війні, 20 квітня – день народження А. Гітлера, 9 листопада – річниця «пивного путчу» 1923 р. Намагаючись підкреслити свою єдність з робітничим класом, який певною мірою становив соціальну базу НСДАП, нацисти оголосили святом 1 Травня – національний день праці¹⁵.

Таким чином, в другій половині 30-х років нацистам вдалося встановити у Німеччині тоталітарний режим з диктатурою НСДАП, що повністю відповідало завданням партійної програми, до виконання якої А. Гітлер приступив одразу після приходу до влади. Так, починаючи з 1933 р., однією з найважливіших ідей нацизму було знищення марксистської ідеології, тому нападки на комуністів стали частиною повсякденної офіційної політики. Матеріали антирадянського спрямування під керівництвом Й. Геббельса завчасно готувалися для публікації в додатках до газет, – відзначає німецький дослідник К. Рісс¹⁶. Це було цілком логічним кроком в ідеологічній боротьбі і на шляху «завоювання додаткових територій для виробництва продуктів харчування і розселення німецького населення»¹⁷. «Ми будемо неухильно прагнути до своїх власних цілей в іноземній політиці, а саме до того, щоб наш німецький народ отримав на цій землі території, котрі йому личать», – писав А. Гітлер в книзі «Моя боротьба»¹⁸. Відверті анексіоністські плани з неприхованим цинізмом проголошувалися нацистами на всіх рівнях і становили відкриту загрозу сусіднім народам. Саме завоювання життєвого простору за рахунок інших держав стало наріжним каменем ідеологічної доктрини фюрера. «Вирішення проблем, що стоять перед нами, – писав він далі, – ми бачимо тільки і виключно в завоюванні нових земель, котрі ми могли б заселити німцями. При цьому нам потрібні такі землі, які безпосередньо прилягають до корінних земель нашої батьківщини»¹⁹.

Готуючись до майбутньої напруженої боротьби, А. Гітлер добре усвідомлював її масштаби і необхідність відбудови армії. Ще у вересні 1936 р. в Німеччині було затверджено «чотирирічний план», який мав на меті протягом 1936–1940 рр. різке збільшення випуску озброєнь, боєприпасів та бойової техніки і перетворення німецької армії на наймогутнішу у Європі. Не випадково контроль за його виконанням було покладено на одного з найближчих поплічників фюрера Г. Геринга. Цей план означав мілітаризацію німецької економіки і переведення її на воєнні рейки. В той же час це була довготривала ідеологічна акція, метою якої була підготовка свідомості громадян до неминучості війни, про яку мріяв А. Гітлер багато років. «Коли ми говоримо про завоювання нових земель в Європі, – писав він, – ми, звичайно, можемо мати на увазі в першу чергу тільки Росію і ті окраїнні держави, котрі їй підкорені»²⁰. Обгрунтовувався й вибір жертви. Стверджувалося, що протягом століть

Росія жила за рахунок саме німецького ядра, що становило основу вищих шаблів суспільства, але воно було повністю знищено і його місце посіли євреї, яких треба також знищити. А. Гітлер стверджував, що ця гігантська східна держава приречена на загибель і до цього вже визріли всі передумови. Кінець єврейського панування в Росії буде також кінцем Росії як держави²¹. Така відвертість не залишала жодних сумнівів щодо зовнішньополітичного курсу фашистської Німеччини і її підготовки до війни. Наведені висловлювання з книги «Моя боротьба» були ланкою в расовій теорії світового панування, що була відома майже кожному німцеві. Зауважимо, що ця книга Гітлера, написана у 1924–1927 рр. стала бестселером і була ефективним засобом розповсюдження нацистської ідеології. До 1933 року в Німеччині було продано 5,5 млн її примірників²².

Тим часом, події, що розгорталися в кінці 1938 – на початку 1939 року, свідчили про поступове і неухильне сповзання світу у прірву Другої світової війни. Мирне розчленування Чехословаччини у вересні 1938 р. на Мюнхенській конференції дало можливість А. Гітлеру досить вірно спрогнозувати поведінку Англії і Франції і продовжити свою агресивну політику. Зовні безхмарні відносини Німеччини з Польщею були затьмарені в жовтні 1938 р. виїздом з Польщі великої кількості німецькомовного населення. У відповідь Німеччина вислала 15000 польських євреїв, до того ж порушувала болюче для Польщі питання статусу Данцига²³. Це цілком відповідало п. 4 програми НСДАП, де говорилося про те, що євреї не можуть бути громадянами Німеччини²⁴. На початку січня 1939 р. А. Гітлер запросив у Берхтесгаден міністра закордонних справ Польщі полковника Ю. Бека, де мав з ним дружню розмову, під час якої наголошував на спільній для обох країн ворожості до Радянського Союзу. А. Гітлер знову порушив проблему Данцига і коридору до нього, який пролягав би по території Польщі, але був би екстериторіальним що відповідало б інтересам обох країн. Полковник Ю. Бек не дав позитивної відповіді²⁵. Звичайно, не поступливість Польщі у питанні статусу Данцига не сприяла зняттю напруженості у Європі і, разом з тим, дратувала А. Гітлера, який уже звик до досить легких дипломатичних перемог, але зіткнувся з перешкодою, яка загрожувала авторитету Німеччини. І все ж таки, берлінські політики не втрачали надії змінити хід подій на свою користь. Наступним кроком став візит міністра закордонних справ Німеччини Ріббентропа до Польщі наприкінці січня 1939 р. Як вважає Ж.-Б. Дюрозель, метою цього візиту була спроба залучити Польщу до антирадянської співпраці з «більш-менш чітко сформульованою метою захопити Україну»²⁶. Але й на цей раз ввічлива відмова Польщі не дала Гітлеру можливості ні на крок просунутися вперед у вирішенні зовнішньополітичних завдань. Не дивлячись на підкреслено дружні заяви Гітлера по відношенню до Польщі 30 січня і 2 березня 1939 р., позитивних зрушень з боку останньої не відбулося. Внаслідок цього 28 березня 1939 р. Німеччина денонсувала пакт про ненапад з Польщею²⁷. В той же день Юзеф Бек заявив, що скоріше воюватиме, ніж допустить зміну статусу Данцига²⁸. Таким чином, німецько-польські стосунки зайшли у глухий кут. Востаннє польський міністр закордонних справ Ю. Бек зробив спробу врегулювати стосунки з Німеччиною у своїй промові 6 травня 1939 р. Але пропагандистське відомство Й. Геббельса не опублікувало жодного слова з цього приводу. Польська ініціатива повисла у повітрі. Натомість наступного дня німецьке радіо повідомило своїх слухачів про те, що в

Польщі піднялася хвиля злочинів проти німецьких громадян²⁹. Таким чином, ідеологічна підготовка до вторгнення в Польщу посилювалася.

На відміну від польських політиків сталінське керівництво Радянського Союзу демонструвало терпимість до нацистського режиму Німеччини. Так, у промові Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) 10 березня 1939 р. не було помітних нападок на зовнішню політику Німеччини. А її силові акції приписувалися слабкості політики західних держав³⁰. Очевидно, небажання Сталіна загострювати увагу на агресивній політиці Гітлера мало стати певним сигналом дипломатичним колам до зближення позицій. Привертає до себе увагу ще один факт. 26 лютого 1939 р. в «Большом» театрі в Москві відбулося урочисте відкриття оновленої російської опери М. Глінки під назвою «Іван Сусанін» (стара назва «Життя за царя»)³¹. Цей патріотичний твір розповідає про події XVII століття, коли російський селянин завів у непрохідні хащі загін польських окупантів, які загинули, стративши героя. Можливо це випадковість, але вона дуже красномовна і збіглася в часі з погіршенням німецько-польських відносин. До того ж в СРСР, як і в Німеччині, культурне життя знаходилося під контролем спецслужб і подібна акція не могла відбутися несанкціоновано, а якщо так, то вона обов'язково несла певне ідеологічне навантаження.

Активізація дипломатичної гри в березні-квітні 1939 р., жвавий обмін думками і, навіть, зближення з Польщею та радянсько-англо-французькі переговори свідчили скоріше про непевність усіх політичних гравців і пошук ними найбільш оптимальних варіантів союзників, ніж про конкретні дії по збереженню миру. Так, 17 квітня 1939 р. радянський посол в Німеччині Меркалов під час зустрічі з німецьким держсекретарем Вайцекером заявив, що СРСР не скористався з непорозумінь Німеччини з західними демократіями і що немає ніяких причин для того, щоб радянсько-німецькі відносини не кращали³². Цей досить прозорий натяк мав дати зрозуміти Гітлерові, що двері на шляху радянсько-німецького зближення залишаються відчиненими. Як зазначає Жан-Батіст Дюррозель, 3 травня М. Литвинов несподівано був замінений на посту народного комісара закордонних справ. Новим наркомом став Молотов, що розцінювалося в дипломатичних колах як можливу зміну зовнішньополітичного курсу СРСР³³. Вже 20 травня 1939 р. німецький посол в СРСР фон дер Шуленбург був прийнятий Молотовим і мав з ним розмову про розвиток радянсько-німецьких економічних взаємин. Під час цієї зустрічі Молотов сказав, що для відновлення економічних переговорів треба насамперед, надати їм політичну основу³⁴. Виразними з цього приводу є спогади Ріббентропа. «Шукати компромісу з Росією, – писав він, – було моєю таємною ідеєю: я відстоював її перед фюрером тому, що... хотів... забезпечити для Німеччини російський нейтралітет на випадок німецько-польського конфлікту»³⁵. А те, що такий конфлікт визрівав, було очевидним. Вже через кілька днів після денонсації німецько-польського договору про ненапад начальник штабу верховного головнокомандування В. Кейтель віддав наказ, за яким війська вермахту повинні були бути готовими напасти на Польщу до 1 вересня 1939 р.³⁶ Отже, наступною жертвою втілення гітлерівського плану завоювання життєвого простору повинна була стати Польща. І хоча А. Гітлер у своїх ідеологічних обґрунтуваннях майбутніх завоювань ніколи не акцентував увагу на поляках, вони, вочевидь, повинні були розділити долю всіх слов'янських народів – бути знищеними і, як виявилось, – в першу чергу.

Паралельно з англо-французькими Радянський Союз вів переговори з Німеччиною, метою яких мав стати договір про ненапад і обидві сторони прагнули його однаковою мірою. Хоча дехто з дослідників вважає, що ініціатива радянсько-німецького зближення виходила саме від СРСР³⁷. Підсилює таку думку і лист Гітлера до Сталіна датований 21 серпня 1939 р. Гітлер писав, що, додатковий протокол, бажаний Урядом СРСР, на його переконання, може бути по суті вияснений в найкоротший термін, якщо відповідальному державному діячеві буде надана можливість вести про це переговори в Москві особисто³⁸. На наш погляд, штовхало Сталіна на підписання додаткового таємного протоколу усвідомлення того, що напад Німеччини на Польщу неминуче призведе до встановлення спільного радянсько-німецького кордону і дасть Гітлеру зручний плацдарм для нападу на СРСР. Тому відсунути кордон якомога далі на Захід було бажанням Сталіна. Крім того, у протоколі мова йшла про західноукраїнські землі, що мали відійти до сфери інтересів СРСР, а це могло дати Сталіну вагомий пропагандистські дивіденди у майбутньому.

23 серпня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький пакт про ненапад і секретний протокол. Це вносило значні корективи в офіційну пропаганду обох країн. Кажуть, що Геббельс, взявши про пакт, з гнівом вигукнув: «Ми не для того працювали 6 років, щоб на сьомому році втрати все»³⁹. Звичайно, він мав на увазі широкомасштабну антикомуністичну кампанію, розгорнуту в засобах масової інформації. Тепер обставини вимагали пояснити такі метаморфози зовнішньої політики. Але, якщо антирадянська теза вимагала суттєвої корекції, то польський вектор ідеологічної обробки суспільства отримав додатковий поштовх. На шпальтах німецьких газет з'явилися повідомлення і вигадки про те, що на вулицях Данцига поляки пристають до німецьких жінок, що поляки каструють німців. Звичайними стали заголовки статей на кшталт «Убитий офіцер СС!», «Застрілені двоє штурмовиків!», «Побита ні в чому не винна сім'я!», «Вся Польща в воєнній лихоманці!», «Хаос в Верхній Сілезії!»⁴⁰. Це мало створити враження на пересічного німця і формувати у його свідомості образ поляка-ворога, який ось-ось кине на миролюбну Німеччину. Хоча ще за день до підписання пакту на секретній нараді вищого генералітету вермахту в Оберзальцбурзі 22 серпня Гітлер заявляв, що через декілька тижнів він протягне руку Сталіну на спільному німецько-російському кордоні і разом з ним розпочне розділ світу⁴¹.

У зв'язку з новою геополітичною обстановкою відбувалися, зміни і на всьому пропагандистському фронті. Так, 25 серпня 1939 р. у Мюнхені мала відбутися лекція на тему: «Звинувачується Москва – Комінтернівський план світової диктатури». Звичайно, у контексті подій, що відбулися днями, вона виглядала не актуальною і навіть шкідливою, тому в останню мить лекцію замінили концертом російської музики⁴², що якнайбільше імпонував обставинам. Радянська сторона зняла будь-яку критику Німеччини у засобах масової інформації, а дипломатичний корпус впевнено проводив пронімецьку політику. Ще 19 серпня 1939 р. у Берліні була підписана радянсько-німецька кредитна угода на суму 200 млн німецьких марок, за якою СРСР міг купувати у Німеччині промислові товари, військові матеріали. В свою чергу, Радянський Союз мав постачати Німеччині товари на 180 млн марок⁴³. Економічна співпраця двох держав, крім суто прагматичних цілей, мала ще й пропагандистську мету. І Гітлер, і Сталін таким чином намагалися запевнити один одного в миролюб-

них і перспективних планах співробітництва своїх країн. Сталін квапився з підписанням економічних угод, пакту про ненапад і секретного протоколу оскільки розумів, що в умовах загострення кризи Німеччина обов'язково розпочне війну проти Польщі і перешкодити цьому він не в змозі. Отже, єдиним шансом зупинити Гітлера якомога далі на Заході і відсунути в часі війну з Німеччиною (а в тому, що вона буде, Сталін не сумнівався), було поставити йому низку дипломатичних пересторог. Поквапливість Гітлера, очевидно, пояснюється вибором часу для реалізації свого плану завоювання життєвого простору. До 1939 р. провідні капіталістичні держави поступово, але впевнено, почали виходити з світової економічної кризи, тому Гітлер поспішав з розв'язанням війни, доки їх економіка не оговталась.

Приводом до початку війни і ідеологічним виправданням її в очах світової спільноти стала провокація, вчинена самими німцями. В кінці серпня 1939 р. була проведена операція "Konserwen" (консерви). Загін з в'язнів, переодягнених в польську військову форму, під командуванням штурмбанфюрера СС Альфреда Гельмута Науйокса напав на німецьку ж радіостанцію в прикордонному місті Глейвіц. Захопивши її, під звуки пістолетних пострілів, зловмисники стали транслювати в ефір виступ польського хору. Коли в'язні покинули радіостанцію, їх розстріляли у дворі і покинули напризволяще. Вже вранці того ж дня цей факт розтлумачувався німецькими засобами масової інформації, як неспровокований напад польської сторони на Німеччину⁴⁴. Першого вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Так розпочалася Друга світова війна, в якій Гітлер волів встановити світове панування.

Виходячи з вище викладеного, можна стверджувати, що тривала підготовка фашистської Німеччини до війни, в якій головною метою було знищення Радянського Союзу і більшовизму, супроводжувалася одночасно широкомасштабною ідеологічною підготовкою. Для цього знадобилася перебудова всіх державних органів управління та встановлення тоталітарної нацистської диктатури, що стала офіційною державною ідеологією. Тотальна обробка населення проводилася всіма засобами масової інформації, включаючи релігію, громадські і культурницькі організації. Міжнародні відносини Німеччини, в цей період, будувалися на основі відвертого шантажу і тиску на сусідні держави. Використання цих засобів у поєднанні з вмілою дипломатичною грою, дозволило Гітлеру втягнути в свою орбіту навіть потенційного ворога – Радянський Союз і, загарбавши Польщу, підступитися до його кордонів.

Подальше вивчення поставленої проблеми може допомогти кращому розумінню ідеологічної підготовки нападу Німеччини на Радянський Союз.

¹ Гитлер Адольф. Моя боротьба. – Харьков, 2003. – С. 448.

² Там само. – С. 455.

³ Там само. – С. 456

⁴ Там само. – С. 457

⁵ Энциклопедия Третьего рейха. Изд .3. – М., 2005. – С. 201, 202.

⁶ Русс Курт. Кровавый романтик нацизма. Доктор Геббельс. 1939–1945. М., 2006. – С. 131, 132.

⁷ Энциклопедия Третьего рейха. – С. 260.

⁸ Гитлер Адольф. Назв. праця. – С. 427, 428.

- ⁹ Энциклопедия Третьего рейха.– С. 201, 351, 352.
- ¹⁰ Там само. – С. 225.
- ¹¹ Там само. – С. 337.
- ¹² Там само. – С. 331.
- ¹³ *Чугуев С.Г.* Спецслужбы третьего рейха. – Кн. 2. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 10, 11.
- ¹⁴ Энциклопедия Третьего рейха. – С. 331, 381.
- ¹⁵ Там само. – С. 300.
- ¹⁶ *Рисс Курт.* Назв. праця. – С. 229.
- ¹⁷ Энциклопедия Третьего рейха. – С. 297.
- ¹⁸ *Гитлер Адольф.* Назв. праця. – С. 662.
- ¹⁹ Там само. – С. 664.
- ²⁰ Там само. – С. 665.
- ²¹ Там само.
- ²² Энциклопедия Третьего рейха. – С. 270.
- ²³ *Дюрозель Жан-Батіст.* Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. – К., 2005. – С. 204.
- ²⁴ Энциклопедия Третьего рейха. – С. 297.
- ²⁵ *Дюрозель Жан-Батіст.* Назв. праця. – С. 204, 205.
- ²⁶ Там само. – С. 205.
- ²⁷ *Дейвис Норман.* Європа. Історія. – К., 2006. – С. 1025.
- ²⁸ *Дюрозель Жан-Батіст.* Назв. праця. – С. 205.
- ²⁹ *Рисс Курт.* Назв. праця. – С. 226.
- ³⁰ *Дюрозель Жан-Батіст.* Назв. праця. – С. 213, 214.
- ³¹ *Дейвис Норман.* Назв. праця. – С. 1025.
- ³² *Дюрозель Жан-Батіст.* Назв. праця. – С. 214.
- ³³ Там само. – С. 211.
- ³⁴ Там само. – С. 214.
- ³⁵ Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР. Секретные речи. Дневники. Воспоминания. – Смоленск., 2000. – С. 13.
- ³⁶ *Дюрозель Жан-Батіст.* Назв. праця. – С. 207
- ³⁷ Там само. – С. 214.
- ³⁸ Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР. – С. 98.
- ³⁹ *Рисс Курт.* Назв. праця. – С. 228.
- ⁴⁰ *Толанд Джон.* Адольф Гитлер. Кн. 2. – М., 1993. – С. 1028.
- ⁴¹ Откровения и признания. Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР. – С. 103.
- ⁴² *Рисс Курт.* Назв. праця. – С. 229.
- ⁴³ *Пігідо-Правобережний.* “Велика Вітчизняна війна” Спогади та роздуми очевидця. – К., 2002. – С. 231.
- ⁴⁴ *Дейвис Норман.* Назв. праця. – С. 1028, 1029.